

„. . . ENGEDD, HOGY MI BÜSZKÉLKEDJÜNK
VELED!”

GERENCSÉR ZSIGMOND

Az idézett szavakat Nagy László írta le, köszöntve a nyolcvanesztendős Csuka Zoltánt, egy mondattal előbb pedig: „munkád szerint akár Matuzsálem is lehetnél! Annyit dolgoztál . . .” 1977-ben a Csuka Zoltán öt évtizedes költői munkásságát bemutató *Az idő mérlegén* című verseskötetének előszavában Czine Mihály meg azt írta: „Ötször-hatszor is felfedezték; még mindig keveset tudunk róla.”

Pedig nem is akármilyen felfedezői voltak. Első magyarországi verseskötetéhez (*Életív*, 1936, a debreceni Ady-társaság kiadása) Juhász Géza írt *Bemutatót*, az 1957-es válogatást (*Buzgó kiáltás*) Benedek Marcell vezette be és Pilinszky János szerkesztette, az 1966-os válogatott versek kötetéhez (*Előretolt állásban*) ismét Juhász Géza írt, ezúttal egy hosszabb, a költő-szerkesztő egész addigi életútját bemutató szép tanulmányt. Közben a hatalom is kénytelen volt méltányolni érdemeit: József Attila-díjat adományozott a hatvannégy éves, nemzetközi tekintélyű irodalmárnak.

A pályatársak bátrabban osztogatták az elismerést. Csuka Zoltánról – költészetéről, 1945 előtti publicisztikai írásairól, irodalomszervező tevékenységéről – nálunk és Jugoszláviában együttvéve mintegy százötven publikáció, hosszabb-rövidebb újságcikk, elemző dolgozat jelent meg, Bori Imre a „világ-irodalom-képfarmálót”, Kemény G. Gábor a magyar kisebbségtudomány egyik megalapozóját üdvözölte benne; a mintegy száz kötetet eredményező műfordítói teljesítményét még életében a magyar műfordítás-irodalom klasszikus értékei közé illett sorolni.

E rendkívüli hatású életmű „keletkezéstörténetének” önmagukban is érdekes dokumentumaiból alig ismerünk valamit. Ma már az irodalomtörténeti érdeklődésű olvasók nagyobb részének nem áll módjában, hogy e fáradhatatlan

lapalapító-szerkesztő két világháború közti, önálló szellemi fórumot teremtő lapjait, a szabadkai *Kalanyát*, a budapesti *Láthatárt* böngéssze, pedig e lapok az egyetemes magyar irodalomtörténeten túl nemzeti önismeretünk XX. századi formálódásának, a kisebbségi kérdés közelmúltjának reális megítéléséhez nyújtanának ma is hasznosítható ismereteket.

Az írókkal, szerkesztőségekkel a két világháború közti évtizedekben folytatott levelezéséből egy-két levél vagy levélrészlet került csupán nyilvánosságra (ld. például: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*, Zombor–Bp., 1943; *Juhász Géza levelesládája*, 1987). 1950 előtti iratait – ekkor tartóztatják le, s ítélik el, mint a Jugoszláv–Magyar Társaság titkárát a Rajk László kivégzését követő koncepciós perek egyikében –, az életére tört hatalom eltüntette (megsemmisítette?); de a kortársak hagyatékaiban talán fellelhető még néhány fontos levél.

A börtönből 1955-ben szabadult; „a tragikus cezúra után következtek a valódi műfordítás esztendei” – írja 1979-ben. Nem a kiadói megrendelésekre, megbízásokra váró irodalmi tolmácsok közé tartozott. Könyveket, folyóiratokat szerzett be, s ajánlott itthoni kiadásra műveket; a magyar szépirodalom pedig három évtüzeden át nagyrészt az ő közvetítésével jutott el délszláv kollégáihoz. Értő barátokra talált, akik érdekből vagy önzetlenül, de mindig válaszoltak a szorgalmas magyar levélírónak. E levelezése is feldolgozatlan; a magángyűjtemény gondos őrzője szakmai és hathatós anyagi támogatás nélkül még az anyag rendezésére sem tudna vállalkozni.

*

Az 1967. esztendő elején lehetett, az egyik szerdai szerkesztőségi napon, amelyet kötelezően munkahelyünkön, az Európa Könyvkiadóban töltöttünk, ilyenkor jöttek be a „külsősök”, s találkoztak a számukra kedves vagy éppen csak elviselhető szerkesztőikkel. Csuka Zoltánt kísértem ki (beszélgetni tért be hozzám); bőrdond nagyságú kopott aktatáskával járt a kiadóba, olvastatni való könyvekkel megrakottan. Zoltán (a nálam fiatalabbnak már régóta Zoli bácsi) a kijáratnál összetalálkozott Ottlik Gézával, aki az *Autóbusz és iguana* címmel megjelent modern amerikai elbeszéléskötet válogatásán és fordításán dolgozott. Szervusz, mondta Ottlik, hogy van Emericy? Ottlik addig a *Zászlók* első kötetét olvasta, amely 1965-ben, könyv formájában először magyarul jelent meg, de tudta, hogy az egész művet kiadta már az Európa. Mi történik a második kötetben, a háború után a két rendkívüli emberrel, Emericy Kamillal meg Borongay Annával? Járt-e Kamil a szörnyű napokat átélő Budapesten? A Váci utca és a Király utca táján, ahol oly sokszor kószált nyugtalan éjszakáin, a Múzeum-kertben, egykori találkáinak színhelyén? Zoltán félmondatokban válaszolt (nem volt jó mesélő), Ottlik ezután arról beszélt

– fejtegetéseinek tartalmára jól emlékszem –, hogy a magyar nyelvű *Zászlók* műfordítás-irodalmunk egyedülálló teljesítménye: Csuka Zoltán kitűnő érzékkel fedezte föl, hogy Krleža a Trianon előtti valóság bemutatására lényegében a magyarban szokásos fogalmaknak, kifejezéseknek, s még jelzőinknek is tükörfordítású horvát megfelelőit használta, de az akkori életünk másodlagosnak tetsző reáliái – az állami és katonai rangok, a hivatalnoki kapcsolatok, a szólásmondások és dalok is – Csuka Zoltán visszamagyarosításában gazdagítják majd jövőnk nemzedékeink történelmi ismereteit.

Aztán arról beszéltünk – nem tudnám szétválasztani, melyikünk mit mondott –, hogy a sors, az élet egyszer olyan elkerülhetetlen helyzetet, életszakaszt, vagy talajt teremt az alkotó, az író számára, amelyben gyökeret ereszthet a majdani mű, Krležának egreciroznia kellett a pécsi hadapródiskolában és a pesti Ludovikán, Ottliknak a kőszegi Cógerajban, Csuka Zoltánnak pedig...

Csuka Zoltán tizenkét sorsalakító esztendőt önkéntes száműzöttként élt meg a Vajdaságban, megtanulta a délszláv népek nyelvét, s amint a Nyugat köreihez tartozó Szenteleky Kornél – akivel lapokat, folyóiratokat indított és szerkesztett együtt –, írta 1931-ben: „... ami itt tíz év alatt a magyar irodalom megteremtése, összefogása, kévébekötése és talpraállítása körül történt, sohasem történt Csuka Zoltán nélkül.”

– A te életed regényét kellene megírni – mondotta akkor Ottlik –, ahogy messziről jött, mondhatnánk kóbor értelmiségiként felismerted, hogy az elszakított magyarságnak a Trianon teremtette helyzetben is élnie kell, megérne egy regényt, s mindezt ismételtelen sem lenne felesleges elmondani. Írd hát meg. – Majd valaki megírja, én nem érek rá – válaszolta Csuka Zoltán.

Sohasem vezetett naplót. Interjúalanyként néha önmagáról is beszélt, igen szűkszavúan. Verseiben – Benedek Marcell írta róluk –, „csak nagy későre, s akkor is ritkán bukkan fel ez a szó: én”.

*

Példaként bemutatunk néhány dokumentumot: két szemelvényt Csuka Zoltán programadó publicisztikájából, aztán egy Ivo Andrić-levelet és másoktól származó levélrészleteket, annak szemléltetésére, milyen értékeket rejt magában Csuka Zoltán levelesládája.

1928-ban Újvidéken megjelenik a *Kéve*, a vajdasági magyar költők első antológiája; „Egybegyűjtötte Csuka Zoltán” – olvasható a címlapján, s ő, az akkor huszonhét éves lapszerkesztő írja könyvének „*A kévékötő az olvasóhoz*” című bevezetőjét is. Abból való ez a részlet:

„Senki ne csodálkozzék azon, hogy formában, gondolkodásban és írásmódban, a dolgok meglátásában és megérzésében mennyire különböző írásokat talál itt egymás mellett, talán sehol másutt nem lehetett volna ezt ilyen békés

megértéssel megcselekedni, mint itt a Vajdaságban, ahol a maroknyi közönség nem bír ki még egy irodalmi lapot sem, nemhogy elbírná azt, hogy irodalmi irányok szelektálódjanak és ellenségesen meredjenek szembe egymással. (...) Az emberi hiúságnál nagyobb volt a jótakarás, az irodalmi irányok elválasztó falánál erősebb a közös veszedelem. (...) a Kéve biztató parti, amely reményt üzen a küszködőknek, csak össze kell tartani és adott körülmények között annyi cselekvő munkát kell végezni, amennyit csak lehet, de cselekvő munkát végezni és nem hallgatni, nem tespedni, élni, mozogni, mert a mozdulatlanság halál, a mozdulatlanság pusztulás.”

Csuka Zoltán 1933 augusztusában visszatért Magyarországra, s októberben már – a hivatalok fenyegető akadékosdása ellenére – megindította a *Láthatárt*, amely – alcímének beszédes változatai szerint –, „az összes magyar nyelvterületek irodalmi életének figyelője”, „Kisebbségi kultúrszemle”, „A külföldi magyarok és közép-európai népek szellemi életének figyelője”-ként, a sok oldalról megközelített témakör (még Gazdaságpolitikai Láthatár címmel is indítottak rovatot) mindmáig felülmúlhatatlan gazdagságú orgánuma lett.

Szerzőinek impozáns listáján a korszak szellemi nagyjai (például Makkai Sándor, Schöpflin Aladár, Szekfű Gyula) mellett nagy számban találunk huszonéveseket, pályakezdőket, köztük Sziklay Lászlót, Dobossy Lászlót, Jékely Zoltánt, Bözödi Györgyöt.

Részlet Csuka Zoltánnak a lap első számában *Mit akar a Láthatár* című írásából:

„E sorok írója, aki évek hosszú során át az ugartörés munkáját végezte a délszlávországi magyar irodalom kiépítésének területén, már akkoriban elhatározta, hogy ezt a laptípust Budapesten próbálja megteremteni, és pedig olyanformán, hogy újságalakban, olcsó áron jelenteti meg a tervezett folyóiratot, lehetőleg kéthetenként, vagy hetenként, s míg egyrészt a négy magyar nyelvterület, valamint a szórványokban élő magyarság irodalmi és művészeti életét tartja számon, addig másrészt nagy figyelmet szentel a szomszédos népek irodalmi és művészeti életének (amelyek ismertetését ma is elhanyagoltnak tartja) és ezen túl a nagy kultúrnemzetek irodalmi és művészeti életének ismertetését is. (...) Csakhogy ennek a keresztülvitelnek számos technikai akadályja van, ezek között elsősorban a lap lehető függetlenségének megtartásával a tőke támogatásának hiánya, úgyhogy a munkát egészen előlről kell kezdeni, és úgyszólván az elvetett magból kell kifejleszteni a majdan terebélyes fát.

De ennek a lapnak a szerkesztője nehezebb viszonyok között is volt már, veszendőbbnek ígérkező ugart is tört már, és író társai biztatásával és segítségével megindítja ezt a folyóiratot, amelynek hivatása az, hogy idővel kiterébélyesedjék, megbirkózzék hitetlenséggel és sanda gyanúval s mégiscsak előrehaladjon a kijelölt úton.”

1945 után elsőként a délszláv népballadákából fordított egy kötetre valót, aztán felfedezte Ivo Andrić 1961-ben Nobel-díjjal kitüntetett regényét, a *Híd a Drinánt*. A mű „először magyarul jelent meg (1947-ben Budapesten), s a szerző saját bevallása szerint nyomban a magyar kiadás után egy nagy müncheni könyvkiadó vállalat erre való hivatkozással fordult hozzá a német nyelvű fordítás jogáért” – írta Csuka Zoltán Ivo Andrić *A löportorony* című elbeszélés kötetének (1974) utószavában. A *Híd a Drinán* 1958. évi, második magyar kiadásának előzménye ez a levél:

Belgrád, 1957. december 8.
Prizrenka 7.

Kedves Csuka úr¹

Bocsássa meg, hogy késve válaszolok a folyó évi november 19-i levelére.

Köszönöm a *Híd a Drinán* új magyar kiadásáról és az *Elátkozott udvar* lehetséges magyar kiadásáról közölt jó hírt. Természetesen kellemes számomra, hogy a jövőben is ön fordítja magyarra műveimet.

Még körülbelül sem tudom, milyen összegű honoráriummal rendelkezhetek Budapesten. Mihelyt lehet, egy megfelelő időpontban, elmegyek az önök szép városába, de érkezésem pontos időpontját még nem tudom megmondani.

A mai jugoszláv prózai antológia magyar kiadásához bevezető életrajzomat megírom, előkészítem az adatokat és a fényképet. Erről az antológiáról mindmáig semmit sem hallottunk. Nagyon jó lenne, ha a szerkesztő e levelem alapján felvenné a kapcsolatot a belgrádi könyvkiadóval, akik segítenének a válogatásban.

Önnek, kedves Csuka úr, hálásak vagyunk mindazért, amit irodalmunk magyarországi bemutatásáért tett, és kérjük, fogadja szívélyes üdvözetünket, minden jót kívánva

Ivo Andrić

(A levelet a magángyűjteményben őrzött hagyatékból választottam ki, Csuka Zoltán özvegyének hozzájárulásával, Horváth Lajos fordításában közlöm.)

*

Csuka Zoltán 1958. esztendeje Krleža *Balade Petrice Kerempuha* című balladasorozatának fordításával telt el. (1936, magyarul: *Éjtszakának virrasztója, Petrica Kerempuh balladái*, 1959). Fordítónk húsz év múltán mondta el, hogyan készült műhelyében e balladák magyar változata (ld. Helikon Világ-irodalmi Figyelő, 1979. 4. 535–540.). A mű kaj-horvát nyelvjárásban íródott, s mivel ilyen szótárunk nincs, s mivel – írja Csuka –, Krleža „magyarul is kitűnően

tud”, az ő segítségét kérte munkájához. Azóta a magyar krlezsológia egyik elfogadott tétele, hogy a balladák fordítását a szerző kontrollszerkesztette.

Csuka Zoltán részenként – ahogy a szövegben előrehaladt –, küldte el Krležának kéziratát, s az író külön-külön tette meg észrevételeit valamennyi fejezetre. Az 1958. szeptember 19-e és december 19-e közti időben ily módon mintegy száz oldal terjedelmű, szavakat, kifejezéseket, történeti, néprajzi, verstani vonatkozásokat elemző-magyarázó „kísérő mű” született, amelyből – noha az összehasonlító nyelvtudomány számára is értékes forrás lehetne –, Magyarországon még egyetlen levél sem került nyilvánosságra (a zágrábi Forum című folyóirat 1982. évi 10–12. számában közölték e sorozat első, 1958. szeptember 19-én kelt levelét).

Mutatóban kilenc sor az 1958. október 10-én keltezt levélből:

Slijedeći stih:²

„Glas čujte kervave kronike,
V dne čalarne peklene”

Vi ste preveli³

„Dolyf s pokol napjain fületek nyissátok,
s az véres Krónika szavát hallgassátok”

što bi u svakom slučaju bolje zvučalo u jednostavnijoj varijanti:⁴

„Hallgassátok szavát véres Krónikának
napjain ég és pokol szörnyű haragjának.”

E két sor végleges magyar szövege lett (i. m. 75. l.):

„Hallgassátok szavát véres krónikának,
napján ég és pokol szörnyű haragjának.”

Krleža nem erőszakolta fordítójára változatait, de – leveleiből kitűnik – örült, ha valamelyikkel hozzájárulhatott műve „magyar hangszereléséhez”.

Egyik közös jó barátjuk volt Enver Čolaković (1913–1976) zágrábi tanár, az irodalom több műfajának jeles alkotója: verseket, elbeszéléseket, tanulmányokat írt és fordított – német szerzők mellett főképpen magyaroktól. Budapesti születésű lévén a magyart második anyanyelvének tartotta, s leveleit mindig magyarul írta. (Krleža horvátul, de kérte, hogy Csuka magyarul válasszon.) A Csuka–Čolaković-levelezést, Čolaković érdi látogatásait kiadványok egész sora követhette mindkét oldalon. Szemléltetésül részletek Čolaković 1965. november 16-án kelt leveléből:

„Most pedig a legnehezebb: Krleža-fordításodról szóló essayemet abbahagy-
tam, mert Sántát kellett bevégeznem. Spoljar pedig nagyon is sürgeti! (. . .)
Az essayemet úgy komponálom, hogy a versfordításaidról is írok, azért a
Tömegsír és a Kerempuh fordításaidat tanulmányozom, kellemes, de nagy
dolog! Mindenesetre megérdemled!

Csak később jutok megint a versekhez, de addig is szeretném, ha egy jó
kötetet kurucz és régi magyar költők műveiből a részemre szerezhethnél. En
majd itten megfizetem dinárban, mert alig hiszem, hogy az Írószövetség ingyen
küldené!

Ha véletlenül találkoznál Kassákkal, és ha ő még emlékszik reám, akkor
kérd meg, hogy küldje nekem az újabb verskötetei valamelyikét!

Sántának még nem írtam – nem jutottam hozzá!

Remélem, elég hosszú levelet írtam, ne haragudj, de nem olvasom át, tehát
a hibákat vörös ceruzával kijavíthatod, persze, hogy nem teszed, ugye? . . .”

Persze, hogy nem tette. És nem tette Danilo Kiš, Sava Babić leveleivel sem,
akiknek koránál fogva apjuk lehetett volna, s akik nem atyai szigort – baráti
biztatást, megértést vártak és kaptak tőle.

JEGYZETEK

- ¹ E levél faximiljét a *Híd* múlt évi szeptemberi számában közöltük.
- ² A következő versszak
- ³ Maga fordította
- ⁴ Mindenesetre egyszerűbben hangzana ez a változat.